
UDK 821.163.41/.42(497.6)-31.09 Andrić I.
821.163.4-31.09 Andrić I.
Pregledni članak
Primljen 3. II. 2012.

MIRNA BRKIĆ VUČINA
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
bmirna2002@yahoo.com

IDEJA POVIJESNOGA *CIRCULUSA* U ROMANU NA DRINI ČUPRIJA IVE ANDRIĆA

Sažetak

Razmatranja o povijesti i ponovljivosti povijesti u romanima hrvatske književnosti nužno je započeti sa Šenoom i koncepcijom povijesti koju je razvio u svojim povijesnim romanima. Za Šenou je povijest magistra vitae, učiteljica života, čime izražava svoje uvjerenje da se, na temelju stečenih iskustava, mogu izbjeći pogriješke i izabrati najbolja rješenja. No žanr povijesnoga romana u hrvatskoj književnosti stalno se mijenja, kao i koncepcija povijesti u njemu, te afirmativan odnos prema prošlosti zamjenjuje vizija povijesti kao prostora zla, ludila i smrti. Takav negativan odnos prema povijesti bit će prikazan u ovome radu na primjeru romana Na Drini ćuprija (1945.) Ive Andrića. Središnja je ideja povijesnoga circulusa, tj. prepoznavanje sadašnjega u prošleme i prošloga u sadašnjem te vječno vraćanje istoga.

Ključne riječi: povijesni roman, hrvatska književnost, Na Drini ćuprija, ideja povijesnoga circulusa

Povijesni je roman relativno mlada romaneskna podvrsta u kojoj se na temelju većega ili manjega uvažavanja povijesnih činjenica i realija prikazuju događaji iz bliže ili daljnje prošlosti. Glavni likovi, bilo stvarni (tj. historijski potvrđeni) ili izmišljeni, smješteni su u pomno rekonstruiran povijesni ambijent i motivirani historijskim obilježjima svoga doba. Začetnikom tako koncipirana povijesnog romana obično se smatra škotski pisac Walter Scott (1771. – 1832.).¹ Model povijesnoga romana koji je uveo Walter Scott brzo se širio pa je imao u europskim književnostima prilično sljedbenika: Manzoni, Guerrazzi, Merimee, Hugo, de Vigny, Freytag, Puškin, Sienkiewicz i mnogi drugi.

U hrvatskoj književnosti nasljednik modela povijesnoga romana koji je uveo Walter Scott jest August Šenoa. No Šenoa je navedeni model povijesne fikcije prilagodio posebnim hrvatskim prilikama i domaćoj književnoj tradiciji te je zahvaljujući upravo Šenoi formirana prva hrvatska čitateljska publika. Za Šenou je povijest *magistra vitae*, učiteljica života. Nije tek zbroj slučajnosti i besciljnoga događanja, nego svrhovito kretanje prema napretku. Kada Šenoa ističe da je povijest učiteljica života, time izražava svoje uvjerenje da se, na temelju stečenih iskustava, mogu izbjeći pogreške i izabrati najbolja rješenja.²

U historičkom romanu moraš analogijom između prošlosti i sadanjosti narod dovesti do spoznaje samoga sebe. Za to ima sto prilika. Pusto hvalisanje praotaca, krvava slava prošlih vremena nije zadaća našeg historičkog romana. Prikazat valja sve grijeha, sve vrline naše minulosti, da se narod uzmogne čuvati grijeha, slijediti vrline.³

Povijesni roman prisutan je u svim stilskim razdobljima novije hrvatske književnosti. Naš je vjerojatno, kako navodi Krešimir Nemeč, najvitalniji prozni žanr jer je uvijek bilo potrebe da se govori jezikom povijesnih analogija i da se aktualno stanje iščitava pomoću povijesnoga ključa. Od svojih je početaka bio svojevrsni literarni lakmus koji je

1 Usp. KREŠIMIR NEMEC, „Povijesni roman u hrvatskoj književnosti“, u: K. NEMEC, *Tragom tradicije: Oglеди iz novije hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 7.

2 Usp. *isto*, str. 15.

3 AUGUST ŠENOVA, *Zabavna knjižica, I. dio: Kantorčica*, u A. ŠENOVA: *Sabrana djela*, knj. XI., pripr. S. Ježić, Zagreb, 1964., str. 103.

najosjetljivije reagirao na sve mijene, potrebe i vrijednosne predodžbe hrvatske nacionalne književnosti.⁴

Dakako, povijesni roman doživio je u suvremenim interpretacijama nove transformacije u skladu s promjenama u poimanju povijesti. Afirmativan odnos prema prošlosti u novopovijesnim romanima hrvatske književnosti zamjenjuje vizija povijesti kao prostora stradanja, zla, ludila i smrti. Suvremene varijante hrvatskoga povijesnog romana najbolje ocrtavaju djela Ivana Aralice, Nedjeljka Fabrija i Feđe Šehovića.

U povijesti hrvatske književnosti i pregledu povijesnih romana izdvojeno stoje Andrićevi romani-kronike *Na Drini ćuprija* (1945.) i *Travnička hronika* (1945.). Iako *Na Drini ćuprija*, tipološki gledano, nije samo povijesni roman, i u njemu uočavamo ideju povijesnoga *circulusa*, vječitoga vraćanja istoga, te negativan odnos prema povijesti kao prostoru zla, ludila i smrti.

Roman *Na Drini ćuprija* možemo uvrstiti u povijesni roman, kroniku i psihološki roman. Andrić i sam većinu svojih romana određuje kao kronike, a *Na Drini ćuprija* (1945.) naziva se i *Višegradskom kronikom*. Kompozicija romana sastoji se od dvadeset četiri poglavlja koja nisu tematski povezana te se roman sastoji od niza manjih, gotovo samostalnih novelističkih cjelina. Radnja obuhvaća razdoblje od 1516. godine, kada bosanske dječake odvođe u tursko ropstvo, u janjičare, do početka Prvoga svjetskog rata. Od prvoga do osmoga poglavlja Andrić piše o životu kasabe za vrijeme turske okupacija, a već u devetome poglavlju opisuje ulazak austrijske vojske u Višegrad.

Kao i većina drugih Andrićevih romana i pripovijedaka, roman *Na Drini ćuprija* napaja se poviješću Bosne, zemlje razmeđa na kojoj se susreću Istok i Zapad, miješaju religije i načini života. „Sve se u romanu zbiva smireno, bez žurbe, kao kroničarski strpljivo tkanje. Jedan svijet i jedna civilizacija, sa svojim stečevinama, ljepotama i vrijednostima, polako se povlače pod udarom zapadnjačkog aktivizma.“⁵

4 K. NEMEC, *n. dj.*, str. 10.

5 K. NEMEC, „Egzotika u svakodnevicu, svakodnevica u egzotici: Pripovjedačko umijeće Ive Andrića“, predgovor u: IVO ANDRIĆ, *Nemiri od vijeka*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., str. 25.

Roman funkcionira na tri temeljne razine: prva je povijesna i realistična (donosi dokumentarnu građu i njezino tumačenje); druga je psihološka i univerzalna (donosi majstorski modelirane psihoportrete pojedinih likova). Treća je razina romana simbolizacijska (s mostom u središtu kao simbolom ljudske kreativnosti, trajnosti nasuprot propadljivosti i spojem između ljudi i civilizacija, prošlosti i budućnosti).

Pripovjedač često preuzima ulogu komentatora i mudraca koji gnomskim iskazima nadgleda, opisuje i komentira priču.

Sažimanje i maksimalna zgusnutost izraza i Andrićev je estetski ideal. I njegovo pripovjedno *tkanje* [...] temelji se na sažimanju, čišćenju rečenice od svega suvišnoga i nepotrebnoga, da bi se na kraju dobio sublimat, najprimjerenija forma: smiren, gotovo aforističan izraz u kojem nema ničega zalihosnoga i kojemu se ne može ništa ni oduzeti ni dodati.⁶

U romanu je jak utjecaj i usmenoga kazivanja, lokalnih i drevnih legendā i predaja, koje se prepliću s povijesnim i dokumentarnim gradivom službene povijesti te je jasno predočeno da *Oral History*, usmena povijest, ima veliku ulogu u životu i svijesti stanovnika kasabe, kao i u samome romanu.

Budući da je romansijerski nemoguće obuhvatiti raspon od četiri stotine godina, koliko traju opisana zbivanja u romanu, pisac je nužno morao da ih grupira oko prelomnih povijesnih trenutaka i da tako obrazuje nekoliko bitnih prstenova romana, da bi onda ove povezao fiktivni pripovjedač uopćavanjima i uopćenim meditacijama o vremenu i povijesnim događajima koji su se odigrali u međuvremenu.⁷

U *Razgovoru sa Gojom*, esejiziranome dijalogu napisanome 1934. godine, Andrić definira svoj umjetnički cilj: „biti tumač povijesti i ljudskih sudbina u povijesti.“⁸ Andrićev pripovjedač stoga „ulazi u psihologiju pojedinca i mase, podastire povijesne argumente, traži uzroke i

6 *Isto*, str. 8.

7 RADOVAN VUČKOVIĆ, *Velika sinteza o Ivi Andriću*, Svjetlost, Sarajevo, 1974., str. 295.

8 K. NEMEC, „Egzotika u svakodnevi...“, str. 9.

posljedice i tako, preko opisa ljudskih sudbina, postaje istinski tumač bosanske povijesti“⁹.

U pozadini velikih povijesnih događaja kriju se drame malih ljudi. Andrić tako u romanu donosi majstorski ispriopovijedane životne drame Alihodže, lijepe Fate, Lotike, Milana Glasničanina i još brojnih drugih malih ljudi, sporednih figura povijesti koji su tradicionalnoj historiografiji nezanimljivi. Mali čovjek redovito je žrtva globalnih odnosa: politike i nacionalne mitologije. Potrošni je materijal povijesti, marioneta kojom upravljaju mehanizmi vlasti i ideologije. U ludilu povijesti i politike i u Andrićevu romanu uviđamo da često stradavaju nevini, kao kad su dvojica malih običnih ljudi, mladić Mile i starac Jelisije, prvi stradali na novosagrađenome mostu jer su Turci, poneseni psihozom nemirnih vremena, smatrali da imaju nešto s ustanicima. Tipična je to metoda lova na vještice u kojoj stradavaju i nevini, oni koji se nađu na pogriješnome mjestu u pogriješno vrijeme: „Slučaj je hteo, slučaj koji satire slabe i neoprezne, da su tu povorku otvorila ova dva prosta čoveka, dvojica iz gomile neukih, ubogih i nedužnih, jer ti su često prvi koje hvata nesvestica pred vrtlogom velikih događaja i koje taj vrtlog neodoljivo privlači i guta.“¹⁰

U Andrićevu romanu očit je drastičan zaokret od šenoinske koncepcije povijesti. Andrić ne smatra da se iz povijesti nešto može naučiti te afirmativan odnos prema povijesti zamjenjuje vizija povijesti kao izvora zla, stradanja i patnje. Središnja je ideja povijesnoga *circulusa*, tj. prepoznavanje sadašnjega u prošlome i prošloga u sadašnjem te vječno vraćanje istoga. Poput citata iz Brešanova romana *Ispovijedi nekarakternog čovjeka*: „Tko ništa nije naučio iz povijesti, osuđen je da mu se ona ponavlja.“¹¹

Kao zoran primjer povijesnoga *circulusa*, tog vječnoga vraćanja na isto, nameće se sličnost između dvaju vrlo dramatičnih i emocijama nabijenih scena u romanu – one na početku romana kada kršćanske dječake nasilu odvođe u tursko ropstvo, u janjičare, i scene prije samoga kraja

9 *Isto*, str. 23.

10 I. ANDRIĆ, *Na Drini čuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1976., str. 105.

11 IVO BREŠAN, *Ispovijedi nekarakternog čovjeka*, Znanje, Zagreb, 1996., 492. – 493.

romana u kojoj, stoljećima kasnije, bosanski mladići odlaze, naoko dobrovoljno, u vojsku da bi služili nekomu tuđem, dalekom kralju i ostavljali svoje živote na nekim tamo dalekim ratištima u ime nekih velikih, njima neshvatljivih interesa, a njihove majke, žene i sestre stoljećima plaću za djecom, muževima, braćom koji odlaze nekamo daleko da se više nikada ne vrate.

Radi usporedbe valja navesti ta dva ulomka. Opis danka u krvi na početku Andrićeva romana:

Već je šesta godina prošla od poslednjeg kupljenja ovog danka u krvi, zato je ovog puta izbor bio lak i bogat; bez teškoća je nađen potreban broj zdrave, bistre i naočite muške dece između desete i petnaeste godine, iako su mnogi roditelji skrivali decu u šumu, učili ih da se pretvaraju da su maloumni ili da hramlju, odevali ih u dronjke i puštali u nečistoći, samo da izmaknu aginom izboru. Neki su i stvarno sakatili rođenu decu, sekući im po jedan prst na ruci.

Izabrani dečaci otpremani su na malim bosanskim konjima, u dugoj povorci dalje. Na konju su bila po dva pletena sepeteta, kao za voće, sa svake strane po jedan i u svaki sepet stavljan je po jedan dečak i sa njim mali zavežljaj i kolut pite, poslednje što nosi iz očinske kuće. Iz tih sepeteta, koji su se jednomerno klatili i škripali, virila su sveža i preplašena lica ugrabljenih dečaka. Neki su mirno gledali preko konjskih sapi, što je moguće dalje u rodni kraj, neki su jeli i plakali u isto vreme, a neki su spavali, sa glavom prislonjenom uz samar.

Na izvesnom odstojanju od poslednjih konja u ovom neobičnom karavanu, išli su, raštrkani i zadihani mnogi roditelji ili rođaci ove dece, koja se odvođe zauvek da u tuđem svetu budu obrezana, poturčena i da, zaboravivši svoju veru, svoj kraj i svoje poreklo, provedu život u janjičarskim odama ili u nekoj drugoj, višoj službi Carstva. To su bile većinom žene, ponajviše majke, babe i sestre otetih dečaka. Kad bi se suviše približile, agine suharije bi ih rasterivali udarcima svojih bičeva, nagoneći na njih konje uz glasno alakanje. One bi se tada razbežale i posakrivale u šumu pored puta, ali bi se malo posle opet sakupljale iza povorke i naprezale da suznim očima još jednom ugledaju iznad sepetke glavu deteta koje im odvođe. Naročito su uporne i nezadržljive bile majke. One su jurile, gazeći žustro i ne gledajući gde staju, razdrljenih grudi, raščupane, zaboravljajući sve oko sebe, zapevale su i naricale kao za pokojnikom, druge su raspamećene jaukale, urlale kao da im se u porođajnim bolovima cepa maternica, obnevidele od plača naletale pravo na suharijske bičeve i na svaki udarac biča odgovarale bezumnim pitanjem: „Kud ga vodite? Kud

mi ga vodite?“ Neke su pokušavale da razgovetno dozovu svoga dečaka i da mu daju još nešto od sebe, koliko može da stene u dve reči, neku poslednju preporuku ili opomenu na put.
- Rade, sine, nemoj majke zaboravit'...¹²

Vrlo slična scena ponavlja se stoljećima kasnije kad novače bosanske mladiće u vojsku kako bi služili u Beču caru:

Mnogo veću uzbunu od samih regruta stvarale su žene, majke, sestre i rodice ovih mladića, koje su došle iz dalekih sela, da ih isprate, da ih se još jednom nagledaju, da se naplaču i nakukaju, i da im uz put pokuče još poslednju ponudu i miloštu. [...]

Uzalud im je ranije po selima objašnjavano da mladići ne idu ni u rat ni na robiju, da će u Beču služiti cara, siti, odeveni i obuveni, da će se posle roka od dve godine vratiti kućama [...] Sve je to prolazilo mimo njih kao vetar, tuđe i potpuno nerazumljivo. One su slušale samo svoje nagone i samo po njima su mogle da se upravljaju. A ti drevni i nasleđeni nagoni terali su im suze na oči i jauk na grlo, vukli ih da uporno prate dok god mogu, i poslednjim pogledom još onoga koga vole više od svog života, a koga nepoznati car odvodi u nepoznatu zemlju, na nepoznata iskušenja i poslove. [...]

A kad je došao čas da se kreće i kad su se mladići svrstali kako treba u četvorne redove i krenuli preko mosta, nastale je gužva i jurnjava u kojoj su i najprisebniji žandarmi jedva zadržavali prisebnost. Žene su trčale i, otimajući se da svaka bude pored nekog svoga, gurale jedna drugu i obarale. Njihovi jauci su se mešali sa dozivanjima, preklinjanjima i poslednjim porukama. Neke su istrčavale čak pred povorku regruta koju su predvodili četvorica žandarma u redu, padale im pred noge, tukući se u razdrljene grudi i vičući:

- Preko mene! Samo preko mene, ojađene!¹³

Mustafa Madžar, glavni lik istoimene Andrićeve pripovijetke, više puta ponavlja misao da je „svijet pun gada“, a ta se misao provlači kao vodilja kroz čitavo Andrićevo djelo. U eseju o Goyi Andrić je napisao da se „ne može znati zašto postoji zlo u svijetu, jer sve što postoji nema smisla i razloga“. Tu „bezražloznost zla“ Andrić je varirao u svim svojim djelima i potkrjepljivao primjerima i dokazima.¹⁴ Tako i u ovome

¹² I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 24.

¹³ *Isto*, str. 208.

¹⁴ Usp. K. NEMEC, „Egzotika u svakodnevicu...“, str. 15. – 16.

romanu Andrić, opisujući bosansku kasabu, svjedoči o ponovljivosti zla i nasilja tijekom čitave ljudske povijesti. Zlo je uvijek isto, mijenjaju se tek etikete i u ime koga i za koga se nasilje čini:

U kasabi je tek sada otpočela prava hajka na Srbe i sve što je sa njima u vezi. Ljudi su se podelili na progonjene i na one koji gone. Ona gladna životinja koja živi u čoveku i ne sme da se pojavi dok se ne uklone prepreke dobrih običaja i zakona, sad je oslobođena. Znak je dat, prepreke su uklonjene. Kao što se često u ljudskoj povesnici dešava, prećutno su dopušteni nasilje i pljačka, pa i ubijanje, pod uslovom da se vrše u ime viših interesa, pod utvrđenim parolama, nad ograničenim brojem ljudi, određenog imena i ubeđenja.¹⁵

Mali je čovjek uvučen u neku nedokučivu igru povijesti i može se samo nadati da će opstati na površini. U *Vježbanju života* Nedjeljko će Fabrio to metaforički usporediti s igrom domina: „Svi smo u igri. Ona traje otkako je svijeta i ljudi, i nikad neće stići svome kraju [...] Svi smo u igri, ali mi nismo igrači. Mi smo samo u igri.“¹⁶ I u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija* nalazimo slične primjedbe:

To je neka luda i podmukla igra, koja sve većem broju ljudi sve češće zagorčava život, ali protiv koje se ne može ništa, jer dolazi odnekud izdaleka, iz istih onih nedokučljivih i nepoznatih izvora iz kojih su dolazile i blagodeti prvih godina. [...] I ne sluteći, svi mi u toj igri igramo, neko sa manjim neko sa većim ulogom, ali svi sa stalnim rizikom.¹⁷

Način na koji mali čovjek može izbjeći biti žrtvom u igri povijesti u romanu ne nalazimo. Izlaza i sretnoga rješenja nema. Kako samo s osjećajem krajnjega očaja i svjesna bezizlaznosti iz situacije plače Zorka na kraju romana:

Plakala je najpre tiho, pa sve jače, sa osećanjem teške, opšte bezizlaznosti. I što je više plakala, sve je više nalazila razloga za plač i sve joj je beznadnije izgledalo sve oko nje. Nikad izlaza i rešenja [...] nikad se neće vratiti lepi i veseli dani kakvi su još lane osvitali nad kasabom; nikad nit-

¹⁵ I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 349. – 350.

¹⁶ NEDJELJKO FABRIO, *Vježbanje života*, Znanje, Zagreb, 1996., str. 26.

¹⁷ I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 258.

ko od naših neće uspeti da se spase iz ovog kruga mrkih bregova, ni da vidi tu Ameriku, ni da ovde ostvari zemlju u kojoj se, kako kažu, mnogo radi ali se dobro i slobodno živi. Nikada!

Nakon što sasluša proglas cara Franje Josipa o aneksiji BiH, prepun velikih, nerazumljivih i blještavih riječi, kojima se puno govori a malo kaže, Alihodža, jedan od najupečatljivijih likova u romanu, shvatio je da mali čovjek nema izbora niti izlaza iz igre u koju je, mimo svoje volje, uvučen:

Ovo se carevi, evo već trideset godina, dovikuju preko zemalja i gradova i preko glava svojih naroda. A teška je svaka reč u svakom proglasu svakog cara. Zemlje se kidaju, glave lete od njih. Tako se kaže „seme...zvezda...brige prestola“, da se ne bi moralo nazvati pravim imenom i kazati što jeste: da i zemlje i pokrajine, a sa njima i živi ljudi i njihova naselja, idu od ruke do ruke kao sitna para, da pravoveran i dobronameran čovek ne nalazi na zemlji mira, ni onoliko koliko mu za njegov kratki vek treba, da se njegovo stanje i imanje menja nazavisno od njega i protivno njegovim željama i najboljim namerama.¹⁸

Ipak, usprkos prikazivanju zla i niskih nagona, u Andrićevu delu snažna je vjera u život, u čovjeka i njegove sposobnosti. Vjera da je, kolika god snaga zla i razaranja bila, još snažnija snaga dobra i stvaranja. Smisao ljudskoga života izrekao je gnomski Dauthodža na početku romana:

Taj mudri i pobožni, tvrdoglavi i uporni čovek, koga je kasaba dugo pamtila, nije se ničim dao odvratiti od svoga bezizglednog napora. Radeći predano on se odavno bio pomirio sa saznanjem da je naša sudbina na zemlji sva u borbi protiv kvara, smrti i nestajanja, i da je čovek dužan da istraje u toj borbi i onda kad je potpuno beizgledna. I sedeći pred hanom koji je na njegove oči nestajao, on je odgovarao onima koji su ga odvrćali i žalili:

- Ne treba mene žaliti. Jer svi mi umiremo samo jednom a veliki ljudi po dva puta: jednom kad ih nestane sa zemlje, a drugi put kad propadne njihova zadužbina.¹⁹

18 *Isto*, str. 269.

19 *Isto*, str. str. 84.

Kako smo u romanu uočili ideju povijesnog *circulusa*, povijesne ponovljivosti, tako će slične misli imati i Alihodža na posljednjim stranicama romana dok umire na mostu koji bombardiraju:

Ali neka, mislio je on dalje, ako se ovde ruši, negde se gradi. Ima valjda još negde mirnih krajeva i razumnih ljudi koji znaju za božji hator. Ako je bog digao ruke od ove nesrećne kasabe na Drini, nije valjda od celog sveta i sve zemlje što je pod nebom? [...] Sve može biti. Ali jedno ne može: ne može biti da će posve i zauvek nestati velikih i umnih a duševnih ljudi koji će za božju ljubav podizati trajne građevine, da bi zemlja bila lepša i čovek na njoj živio lakše i bolje. Kad bi njih nestalo, to bi značilo da će i božja ljubav ugasnuti i nestati sa sveta. To ne može biti.²⁰

Može se zaključiti da u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija* nalazimo znatno drukčije poimanje povijesti od onoga koje se javlja u Šeninim romanima. Afirmativan odnos prema povijesti, shvaćanje da prošlost može dati smjernice i poučke kako bi se izbjegle pogreške u budućnosti, u Andrićevu romanu zamjenjuje vizija povijesti kao izvora zla, stradanja i patnje. Opisujući Bosnu te „poviješću zasićene prostore“²¹, uočava se ideja povijesnoga *circulusa*, vječnoga ponavljanja istih uzoraka i istih pogrešaka. Mali čovjek u takvoj viziji postaje tek marioneta u nedokučivoj igri koja ga melje. Sretnoga kraja i bijega od povijesti koja se, kako bi rekao Fabio, kao suh čičak naljepila na pojedinca, nema. Čovjek ipak treba nastojati ostati čovjek, stvarati usprkos rušenju, jer ljudski život i nije drugo nego „borba protiv kvara, smrti i nestajanja“.

Izvori i literatura

- ANDRIĆ, IVO, *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.
- ANDRIĆ, IVO, *Nemiri od vijeka*, izbor i predgovor napisao Krešimir Nemeć, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.
- BREŠAN, IVO, *Ispovijedi nekarakternog čovjeka*, Znanje, Zagreb, 1996.

²⁰ Isto, str. 388.

²¹ K. NEMEĆ, „Egzotika u svakodnevi...“, str. 5.

- FABRIO, NEDJELJKO, *Vježbanje života*, Znanje, Zagreb, 1996.
- *Ivo Andrić u svjetlu kritike*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- LADAN, TOMISLAV, *Zoon Graphicon*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
- *Leksikon hrvatske književnosti – Djela*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
- NEMEC, KREŠIMIR, „Egzotika u svakodnevici, svakodnevica u egzotici: Pripovjedačko umijeće Ive Andrića“, predgovor u: ANDRIĆ, IVO, *Nemiri od vijeka*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007., str. 5. – 29.
- NEMEC, KREŠIMIR, „Povijesni roman u hrvatskoj književnosti“; NEMEC, KREŠIMIR, *Tragom tradicije: Ogledi iz novije hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 7. – 39.
- NEMEC, KREŠIMIR, *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- NEMEC, KREŠIMIR, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. st.*, Znanje, Zagreb, 1994.
- NEMEC, KREŠIMIR, „Šenoina koncepcija povijesnog romana“, *Umjetnost riječi*, 36, Zagreb, 1992., str. 155. – 164.
- SOLAR, MILIVOJ, *Smrt Sancha Panze: Ogledi o književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1981.
- ŠENOVA, AUGUST, *Zabavna knjižica, I. dio: Kantorčica*, u: ŠENOVA, AUGUST, *Sabrana djela*, knj. XI., prir. S. Ježić, Zagreb, 1964.
- ŽMEGAČ, VIKTOR, „Povijesni roman danas“, *Republika*, 47 (1991.), 5-6, str. 58. – 75.